

Poimenovanja Turkov in muslimanov pri Trubarju in drugih protestantskih piscih 16. stoletja

ALENKA JELOVŠEK

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 4,
SI 1000 Ljubljana, alenka.jelovsek@zrc-sazu.si

1.01 Izvirni znanstveni članek – 1.01 Original Scientific Article

V prispevku¹ je predstavljena izrazna podoba turškega imaginarija, kot se kaže v delih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Pomensko so opredeljeni etnonim *Turki* ter pridevnik in prislov *turški/turško*, ki v navedenih virih pogosto presegajo etnično oznako in označujejo bodisi pripadnost islamski religiji ali splošnejšo nevernost, krivovernost. Obravnavani so tudi etnonimi *Saraceni*, *Araberji* in *Mori*. V drugem delu so predstavljena (pejorativna ali ekspresivna) opisna poimenovanja za muslimane, ki so jih uporabljali navedeni avtorji; kjer je to relevantno, je opravljena tudi primerjava z nemško prevodno predlogo. Izpostavljena je razlika v rabi posameznih poimenovanj glede na jezik in naslovnika in propagandna funkcija pejorativnih oznak za Turke. Ob tem je primerjalno analizirano tudi izbrano nemško arhivsko gradivo kranjskih deželnih stanov, ki potrjuje, da ekspresivne oznake za Turke prevladujejo v besedilih, namenjenih od turške nevarnosti bolj oddaljenim naslovnikom.

The article presents the expressions denoting Turks and Muslims in the works of Slovene Protestant writers in the 16th Century. The meanings of the ethnonym *Turks* and adjective/adverb *Turkish* that often went beyond the ethnic denomination and were also used for denoting adherence to Islam or in the sense ‘heretical’ or ‘infidel’ are defined and pejorative or expressive descriptions of Muslims used by the authors are presented, as well as ethnonyms *Saracens*, *Arabs* and *Moors*. In the second part of the article, pejorative or expressive descriptions of Muslims used by the authors are presented; when relevant, the used expressions are compared with those in German original texts. The difference according to the language and the addressee of a particular text and the propagandistic function of pejorative designations are highlighted; their use is compared with the use of similar expressions in selected archive documents of the *Landstände* in Carniola that corroborates that expressive descriptions of Turks are predominantly used in texts intended for addressees physically removed from the Turkish threat.

Ključne besede: 16. stoletje, protestantizem, Primož Trubar, Turki, muslimani, etnonim

Key words: 16th Century, Protestantism, Primož Trubar, Turks, Muslims, ethnonym

¹ Prispevek je nastal na podlagi raziskovalnih rezultatov v okviru projekta J6-6843, ki ga financira ARRS pri programu P6-0038.

0 Uvod

16. stoletje je bilo v Evropi zaznamovano s širjenjem reformacijskih gibanj, hkrati pa zlasti v Srednji in Južni Evropi tudi z napredovanjem Osmanskih Turkov, muslimanov, ki so že od križarskih vojn utelešali evropskega Drugega, glavnega sovražnika krščanstva. »Turški strah« je dobil odmev tudi v novonastali slovenski književnosti izpod peresa protestantskih piscev. Ti so turško nevarnost deloma osebno doživljali, deloma so bili o Turkih obveščeni od vojakov, ki so se bojevali z njimi, prebežnikov izpod njihove oblasti ali popotnikov, ki so se vračali z njihovih ozemelj, hkrati pa so jo kot izobraženci interpretirali na podlagi bogate tradicije krščanskih opisov islama, ki so bili trdno vpeti v religiozno dojemanje sveta in zgodovine. Podoba Turkov in turškega je bila relativno pogost motiv v delih vodilnih slovenskih protestantskih avtorjev, zlasti Trubarja,² in je bila pogosto predmet obravnave v slovenski zgodovini in literarni zgodovini,³ pričujoči prispevek pa se osredotoča na izrazno podobo turškega imaginarija, kot se kaže v celotnem opusu slovenskih protestantov. V prvem delu bo predstavljen pomenski obseg izrazov *Turek* in *turški*, v drugem delu pa bodo predstavljena alternativna poimenovanja za tega »sovražnika krščanstva«.⁴

1 Pomenski obseg izrazov *Turek*, *turški* ipd. v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja

1.1 Izrazi *Turek*, *turški*,⁵ *turško* so v delih slovenskih protestantov rabljeni relativno pogosto, zlasti pri Trubarju (ta jih omenja skoraj v vsakem svojem delu, skupaj več kot 500-krat). Glede na kontekst, v katerem se pojavljajo, pa lahko sklepamo, da v

² »Turško vprašanje je v Trubarjevem življenju in delih prisotno kot leitmotiv v Wagnerjevih operah« (Vinkler 2011: 67). Podrobneje o frekvenci pojavljanja Turkov in vlogi, ki so jo te podobe igrale v posameznih tipih del Trubarja in drugih protestantov, v Jelovšek 2014.

³ Npr. Zmago Šmitek, 1986: Trubar in Turki. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Breda Pogorelec, Jože Koruza. Ljubljana: [Filozofska fakulteta]. (Obdobja 6). 159–170; Peter Scherber, 1986: Primož Trubar, der Protestantismus und die Türken. Zum politischen und theologischen Hintergrund von Trubars letzter Reise in die Heimat. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Breda Pogorelec, Jože Koruza. Ljubljana: [Filozofska fakulteta]. (Obdobja 6). 171–180; Vinko Škafar, 2009: Trubarjev odnos do pravoslavja in islama. *Primož Trubar*, ur. Edo Škulj. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba; Rim: Slovenska teološka akademija; Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti. (Simpoziji v Rimu 26). 327–340. Jonatan Vinkler, 2009: »Criste, zaterri Turke inu papežnike!«. Podobe Turkov, turškega in muslimanskega v delih Primoža Trubarja. *Stati inu obstati: revija za vprašanja protestantizma* 9/10, 136–166, idr.

⁴ Gradivo za raziskavo so gesla *Turek*, *Saracen*, *Arab*, *Araber*, *Mor* in *Mahomet* v lastnoimenski ter *turski*, *turški*, *tursko* in *mahomet* v občnoimenski listkovni kartoteki, urejeni na podlagi popolnega izpisa del slovenskih protestantov v Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (podrobneje o izpisu npr. Merše 2001).

⁵ Pridevnik *turški* je imel dve oblikoslovni različici: pogostejšo *turski* in redkejšo *turški*. O razmerju med pridevniškima obraziloma *-ski* in *-ški* v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja prim. Legan Ravnikar 2008.

večini primerov, ko se ne nanašajo na konkretne zgodovinske dogodke,⁶ presegajo izvorni etnonim in označujejo kombinacijo pripadnosti osmanski državi in islamski religiji⁷ (v ta razdelek bi lahko uvrstili vse primere opisov turških napadov ali prošenj za obrambo pred njimi) ali le eno od navedenih komponent.

1.2 Eden redkih zgledov za pomen, ki ne vključuje pripadnosti islamu, je Trubarjev izraz *uskoški turški duhovnik* v nemškem pismu Ungnadu 8. maja 1564, ki označuje pod Turki živečega pravoslavnega duhovnika:

Dolgega **uskoškega turškega duhovnika**, gospoda Matija, ki je bil pri vaši milosti v Urachu, je do smrti pobil drugi uskoški duhovnik (nekateri pravijo, da zaradi vere). Ta drugi je tudi težko ranjen. Torej je imel hudič prste vmes. (Rajhman 1986: 184)

1.3 Primeri, ko je izraz *Turki* oznaka za pripadnike islamskega nauka ne glede na njihovo državno/etnično pripadnost, pa so bistveno pogostejši; še posebej številčni so v besedilih, kjer se razlaga »čisti, stari krščanski nauk« z besedilnim prikazom napačnih verovanj in praks drugovercev (Vinkler 2009: 142), saj prave vere in odrešenja ni mogoče razložiti brez krivoverstva in pogubljenja (Giesemann 1986: 188). V teh primerih pogosto nastopajo v povezavi s katoličani, »papežniki«, ali pa v zvezi z Judi in pogani.⁸

Obtu ty **Aydi, Turki, Iudy, Papeshniki**, kir ta S. Euangeli, to zhihto beffedo Boshyo, fourashio, po nim ne veruio, Bogu ne slushio, ne fo ta Cerkou Boshya, ne ti Ifuoleni ludy Boshy, Temuzh tiga Hudyzha inu Anticrifta. (TO 1564: 3a)

Ty **Aydi, Iudi, Turki inu vfi Neuerniki**, ne veido nishter od tiga Oduetnika, od nashiga fpraulauza Criftufa ./../ (TO 1564: 7b)

⁶ Eden od tovrstnih zgodovinskih dogodkov je osmanska osvojitve Konstantinopla. Nanjo se Trubar sklicuje, ko leta 1575 v uvodu h katekizmu, posvečenem predstavnikom kranjskih deželnih stanov, graja neslogo med protestantskim plemstvom in kot svarilni zgled postavi bizantinsko prestolnico, kjer je vladala »needinost, napuh, ošabnost, lakomnost, sebičnost, brezskrbnost in poltenost oblastnikov in državljanov ./../, dokler jih niso potem po nekaj sto letih zajeli Turki, neusmiljeno hkrati z njihovim cesarjem revne in bogate, mlade in stare, može in žene pomorili ali posilili in jih odpeljali v ujetništvo« (Rupel 1966: 247).

⁷ Tako je Rotar (1988: 19) opozoril, da se zlasti v delih, ko govori o širjenju prave vere s pomočjo hrvaških prevodov, oznaka *Turki* pri Trubarju nanaša na pomuslimanjeno slovansko prebivalstvo pod turško oblastjo. Tovrstna raba ni bila novost, uveljavila se je že v delih srednjeveških krščanskih piscev, v katerih sta izraza *Arabec* ali *Saracen* (o rabi teh izrazov pri slovenskih protestantih prim. točko 2) prav tako združevala etnično in religiozno komponento. Že sredi 8. stoletja poimenovanje *Arabec* ni bilo več omejeno na pripadnike puščavskih plemen z Arabskega polotoka, ampak je postalo splošni izraz za vse muslimane (Fayyaz 1960: 99). Obratno so muslimani v tem obdobju za kristjane uporabljali splošno poimenovanje *Franki* (Lewis 2008: 247).

⁸ »Turki, Judi in ajdje« predstavljajo značilno neverniško triado tudi v delih drugih protestantskih avtorjev 16. stoletja. Gre za tipično retorično figuro v teoloških besedilih, ki jo v nekoliko spremenjeni obliki lahko najdemo tudi v srednjeveških virih, npr. v pismu Gregorja VII. vsem vernim, napisanem med julijem in novembrom 1084: »židje, Saraceni in pogani« (Mastnak 1996: 60).

Navedeno trojico je Trubar občasno uporabljal tudi pri razlagi norm, ki so bile po njegovem mnenju splošno veljavne oziroma utemeljene v človeškem razumu, zanje ni bilo potrebno božje razodetje:

Sledni **Ayd/ Turk/ Iud/** Is faftopnofti more foditi/ De ta Sakon ie poshten/ Curbarftuu ne-poshtenu inu Bogu cilu fubper. (TAr 1562: 79a)

Da je izraz Turki lahko označeval muslimane nasploh, je razvidno tudi pri prevajanju iz nemških predlog: odlomek iz mecklenburške veroizpovedi

Was ist unterschied der christlichen lere und anderer secten, heidnischen, **mahometischen** etc.? (v Gieseemann 1986: 183)

je Trubar v Cerkovni ordnngi prevedel s

Kai lozhi ta pravi kerszhanski vuk /.../ od tiga Iudouskiga, Aydouskiga, **Turskiga**, inu tiga Falsh Kershzhankiga Vuka. (TO 1564: 4a)

Le redko najdemo v pomenu ‘islamski’ oziroma ‘mohamedanski’ kar metonimično rabo imena Preroka samega (podobno kot to velja za papeža kot metonimijo za katoličane): v Artikulih med različnimi sektami navaja

Valentinarie, Arrianerie, Eunomiane, **Mahomete** inu vfe te, kir fo nim Suero inu Suukom glih. (TAr 1562: 28b)

1.4 Na podoben način je za pridevnik *turški* in iz njega izpeljan prislov iz splošnega pomena ‘muslimanski’ s prenosom nastal tudi pomen ‘krivoverski’, kot je npr. izpričan v TC 1575, kjer je prislov *tursko* rabljen za označevanje katoliškega poveličevanja vloge Marije kot Božje matere.

Taku bi ti preprofti taku debelu **Tursku** ne guuorili inu ne diali, de bi Diuiza Marya ne bila, kei bi Bug bil, Oni bi veidili inu fpofnali, de Bug Ozha, nega Syn inu S. Duh, ie vfelei vekoma od vezhnufti bil /.../ (TC 1575: 219)

Podoben pomen pridevnika *turski* lahko najdemo tudi v TT 1577, kjer je Arij označen kot »Arrius preklet velik Shkodliui Turski Kezar« (TT 1577: L12a).

Sorodna je Juričičeva raba prislova *turski* v pomenu ‘neverniško’ namesto v Spangenbergovem izvorniku rabljenega »Teuffelich« ‘vražje’.⁹

Vcerkui biti inu nemoliti, ni Boga sa niegoue fuede daroue hualiti: Tamuzh le febe famiga hualiti, inu zhes druge Liudi pouishati, inu te kateri prau Boga mole, foditi, inu obfoyeuati, nei dobro inu nei karlfzhansko delo, tamuzh ie to Aydouski inu **Turski** /.../ (JPo 1578: II, 138)

⁹ Zaradi podobnosti besed v nemščini (*Das ist nit Göttlich noch Christlich/ sondern Heydnisch vnd Teuffelich* (SA 1566: II, CXXI)) je mogoče, da sprememba ni bila zavestna, saj nima vidne funkcije v besedilu, ampak da gre za napako pri prevajanju, spodbujeno s pogostim povezovanjem poganov in Turkov v naštevanjih nevernikov.

2 Drugi (muslimanski) etnonimi: *Saraceni*, *Arab(er)ji* in *Mori*

Poleg etnonima Turki najdemo v delih slovenskih protestantov tudi nekatere druge etnonime zgodovinskih muslimanskih ljudstev: *Saraceni*, *Arabi*, *Araberji* (Arabci) in *Mori* (Mavri).

2.1 Najpogostejši od navedenih je *Saraceni*, ki ga je Trubar v TT 1557 predstavil kot izraz, s katerim muslimani poimenujejo sami sebe:

Ty Turki prauio de oni od te Sare te prae Abraamoue shene prido, fatu oni ne hote Ifmaeliti oli Agareni, temuzh **Saraceni** biti imenouani. (TT 1557: k2a)

Trubar je torej poimenovanje *Saraceni* razumel kot poskus muslimanov, da bi uzurpirali položaj legitimnega Abrahamovega potomstva in s tem legitimirali svojo vero. Tovrstna interpretacija tega poimenovanja, ki so ga kristjani prevzeli iz judovskih virov,¹⁰ je znana že iz srednjeveških krščanskih odzivov na širjenje islama: izraz *Saraceni*, katerega etimologija je nejasna, so prvotno razlagali iz dejstva, da je bila Hagar od Sare poslana prazna – *Sarra-kenê* (Lamoreaux 2000: 10), z zaostrovanjem odnosa med religijama pa so ga začeli dojemati kot poskus, da bi si muslimani prisvojili izvor iz Abrahamove zakonske zveze s Saro, oziroma kot boj nezakonskega nasledstva proti zakonskemu; s tem je bil islam biblijsko utemeljen kot naravni sovražnik krščanstva, njihove vojaške uspehe pa so razlagali na podlagi 1 Mz 16,12: »Njegova [Izmaelova] roka bo proti vsem in roke vseh proti njemu; nasproti vsem svojim bratom se bo naselil« (Daniel 2009: 128).

Izraz *Saraceni* najdemo pri Trubarju še v uvodih k posameznim poglavjem Razodetja v TT 1577 (in tudi na ustreznih mestih v Dalmatinovi Bibliji), kjer pa v skladu z Luthrovo predlogo (Luther 1974: III, 2469) dobi ožji, vsaj deloma etnični pomen, saj Luther na tem mestu razlikuje med *Saraceni* in Turki kot dvema različnima ljudstvom (oziroma vsaj dvema različnima nosilcema islama in torej sovražnikoma krščanstva):

Tukai gre inu tezhe vkupe tiga Sludia puffedni ferd, od Iutrouiga tu drugu Ve, Mahomet inu **Saraceni**, od vezheri Papeshtuu inu Cefarftuu fteim tretym Ve, knim prydo hpomozhiu ty **Turki** Gog inu Magog /.../ (TT 1577: 252)

Nasprotno pa je Trubar v Artikulih 1562 pri opisu zgodnjih muslimanskih osvaja-
jalnih pohodov pod vodstvom Arabcev tudi zanje uporabil izraz *Turki*.

kar fo te Ifpazhene Mashe gori prishle, od tiga zhafa, okuli offem oli Deuet Stu let, fo Ty **Turki** fahzeli zhes tu Kerszhanftuu premagati inu doli tretji. (TAr 1562: 14a)

V Trubarjevih in Dalmatinovih delih najdemo sicer tudi poimenovanji *Arab(er)ji* in *Mori*,¹¹ ki sta v srednjeveških besedilih prav tako označevali muslimane, vendar se

¹⁰ Ti so jih že v 1. stoletju pred Kristusom umestili v svojo zgodovino kot potomce Izmaela, sina Abrahama in dekle Hagare, zaradi česar so jih imenovali tudi Hagareni in Izmaeliti, kot navaja tudi Trubar (Lamoreaux 2000: 10).

¹¹ Z Mavri je povezano tudi latinsko zemljepisno ime *Mauritania* (obe imeni izvirata iz rimskega poimenovanja območja zahodnega Magreba oziroma njegovih prebivalcev v antičnih

pri slovenskih protestantih pojavljata vedno le v svetopisemskem kontekstu; prvo označuje poganske prebivalce Arabskega polotoka, drugo pa Etiopce.

Parti inu Medi inu Elamiti /.../ Cretefi inu **Arabi**, slishimo mi nee gouorezh fnashimi Iefiki, te velike rizhi Boshie. (TT 1557: 333)

Parti inu Medi, inu Elamiti /.../ Kreterji inu **Araberji**, my flifhimo nje s'nafhimi Iesiki, ta velika Boshja della, govorezhe. (DB 1584, III, 61b)

Araberji fo njemu pèrpelali fedemtaushent inu fedemftu Oounou, fedemtaushent inu fedemftu Koslou. Taku je Iosaphat raffel /.../ (DB 1584: I, 241a)

VTem zhaffu Ahaſvera, kateri je bil Krajl, od Indie notâr do **Morou**, zhes ftu, inu fedem inu dvajffeti Deshel /.../ (DB 1584: I, 262b)

3 S Turki povezane občepomenske sintagme in pejorativi

Skozi desetletja turške nevarnosti se je pri krščanskih piscih oblikoval bolj ali manj ustaljen nabor nadomestnih poimenovanj zanje: »[A]ntroponim Turki pa so v imaginariju Srednje Evrope že v 15. stoletju začeli nadomeščati apelativi oz. občepomenske sintagme dedni sovražniki (krščanske vere), grozoviti tirani, krvoločni psi, stekli psi, ptiči smrti, malharji, požigalci itd.« (Vinkler 2011: 68).¹²

Pri slovenskih protestantih pa tovrstna poimenovanja najdemo le redko. Pri Trubarju je večinoma rabljen zgolj izraz *Turek* brez pejorativnih ali ekspresivnih dodatkov.¹³ Ena od izjem je odlomek v Artikulih 1562, kjer je Turek poimenovan kot *ta grozoviti in stari sovražnik tega krščanskega imena in te naše vere*, vendar gre v tem primeru za prevodno besedilo iz nemščine.

Potehmal ie ta vasha Ceffarieua Maiefteta vnuuizh, enu gmain vkupe Sbrane inu hoyene vfiga Rayha, vletu Meiftu Aushpurg, miloftiuu vunkai pissala inu ſapouedala. De ſe tukai ima vkupe ſuetouati, Koku bi ſe timu **Turku**, **timu groffouitimu ſtarimu foorashniku tiga kerszhanskiga Imena inu te nashe Vere**, ſano možhno voisko, dofti leit inu veden molgu ſuper ſtati. (TAr 1562: 24a)

Še druga izjema je morda poimenovanje *nevernik in tiran Turek* v Svetiga Pavla listutih 1567.

časih), ki ga navaja Megiser v svojem mnogojezičnem slovarju; kot njegovo slovensko ustreznico navaja zvezo *barbarska dežela*: »Mauritania. Germ. Ein Landtschafft in Affrica gegen Hispanien vber. Sclau. **barbarska defhela**« (MTh 1603: II, 34). Za Etiopijo pa navaja slovenski ustreznik *murska dežela*: »Aethiopia. Germ. Mohrenläd. Sclav. **murska defhela**« (MTh 1603: I, 53). Drugih opisnih izrazov ali etnonimov, ki bi se nanašali na muslimane, v Megiserjevih slovarjih ne najdemo.

¹² Simoniti iz starejših nemških virov navaja poimenovanja »pöse Hundt«, »ertzverwigte Raub und Mord Vögel«, Unrest in kasneje Megiser ter Valvasor pa so največ uporabljali izraze »Renner und Brenner«, »Sackmann« ali »Sackleute«. V uradnih spisih 16. stoletja so se največkrat omenjali kot *dedni sovražnik krščanstva* (»Erbfeindt der Christenheit«) ali samo z *dedni sovražnik*, *sovražnik naše vere* ipd. (Simoniti 1991: 255).

¹³ Posebej ta odsotnost slabšalnih poimenovanj preseneča, če jo primerjamo z izrazi, ki jih mestoma uporablja za katoliško duhovščino, npr. »Vi molzhezhi pfy, vi hudi bofi reuni, prekleti, hudizheui Fary inu Menihi« (TC 1575: 204). O Trubarjevem odnosu do katoliških duhovnikov in njihovem povezovanju s Turki prim. npr. Žnidaršič Golec 2001.

Taku vidimo inu beremo, koku te lipe, bogate, velike Deshele inu Meifta, vkaterih fe ie poprei prou, od famih Iogrou pridigoualu, Bogu prou slushillu, dobri Kerfzheniki inu Vuzheniki prebiuali, Sdai fa volo velikikh [sic!] Grehou, Preshushtua, Shushtua, Golufana, fatrena bofih ludy, Malykouana inu fashpotouana Boshye Beffede, fo timu **Neuerniku inu Tyrannu Turku** pouershena [sic!]. (TL 1567: 21a)

V pesmi Te cerkve božje zoper nje sovražnike tožba in molitev najdemo sicer tudi verz »Turki, hudi Neverniki, Malikouski flushabniki, nas hte skorenom sdreti«, vendar iz nadaljevanja pesmi ugotovimo, da vsaj eden ali celo oba izraza, ki sledita Turkom, v bistvu označujeta katoličane, ki protestante »Sa Kezarie vun daieio, neframnu zhes nas lašho, De fmo Boshy Superniki, vfeh Svetnikov sovrashniki, Dolshni na vfi nefrezhi«.

O Bug sakai ti dopuftish, tvoio Cerkou satreiti :/: Ti veish inu dobru vidish, De nas hote resdreiti. **Turki, hudi Neverniki, Malikouski flushabniki**, nas hte skorenom sdreti.

Satu kir fe vkup fndemo, od tebe pridiguiemo :/: Inu fe prau Obhaiemo, Otroke prau kerfzhuiemo, Na tvoiga Synu klizhemo, sa tvoio miloft profsimo, tebe sovfem zheftimo.

Letu ony vfe kolneio, nas satu slu sovrasho :/: Sa Kezarie vun daieio, neframnu zhes nas lasho, De fmo Boshy Superniki, vfeh Svetnikou sovrashniki, Dolshni na vfi nefrezhi. (DC 1579: 132)

Edini primer, ko so Turki neposredno poimenovani s slabšalnim izrazom, je robna opomba v TT 1581–82, kjer so označeni kot svinje:

Turki, Suine, ne Veruio, de Bug Synu ima. (TT 1581–92, II,*3a)

Nasprotno je v prevodu Luthrove Hišne postile zvezo *den Hunden den Türcken* (Luther 1566: III, 229) spremenil v manj določno *psi in Turki*, kjer ni povsem jasno, ali naj bi žaljivka označevala Turke, čeprav na to lahko sklepamo iz konteksta.

Htakovimu nuzajo ty Turki fvoj Alcoran, Ty ludje fvojo Poftavo ... Od teh **Pfou inu Turkou** nej potreba, de my govorimo /.../ (TPo 1595: III, 149)

Tudi v svojih nemških pismih je Trubar uporabljal predvsem poimenovanje *Turki* in ne slabšalnih izrazov, prav tako ne v večini nemških uvodov in posvetil. Izjema sta posvetili k dvema cirilskima tekstoma iz leta 1563, postili in prvemu delu novega testameta. V prvem, ki je namenjeno brandenburškemu mejnemu grofu, najdemo izraz *dedni sovrag krščanstva* (Rupel 1966: 165), v drugem, namenjenem bavarskemu vojvodi, pa poimenovanje *poglavitni sovrashnik krščanskega imena* (Rupel 1966: 168).

Sklepamo lahko, da je uveljavljena poimenovanja za Turke, ki poudarjajo dve glavni komponenti njihove pojmovne podobe – nevernost in sovražnost, Trubar uporabljal le, ko je naslavljal bolj oddaljene kneze, od katerih je želel pridobiti pomoč. Nerabo podobnih izrazov v tekstih, namenjenih tistim, ki so turško nevarnost bolje poznali, lahko razumemo v smislu, da je v bližini turške meje že samo poimenovanje *Turek* evociralo tako negativne podobe, da je bilo njihovo dodatno poudarjanje pravzaprav redundantno. »Udomačila se je namreč predstava, da Turki niso nič drugega kot krut narod, izraz turško pa sopomenka za sovražno, napadalno, okrutno, skratka zlo. Islamski Turek – nevernik – ni bil za katoličana v deželah med Adriatikom in Alpami vse 16. stoletje, pa naj je šlo za izobraženega

ali preprostega posamičnika, nič drugega kot brezvestni morilec, okrutni oskrunjevalec in uničevalec vsega krščanskega od imovine do ljudi, od dečka do starčka» (Vinkler 2009: 146).

To domnevo nam potrjuje tudi podobno stanje pri drugih protestantskih piscih, kjer je v njihovih slovenskih tekstih večinoma prav tako rabljen le izraz Turki.

Inu zhudò nei, da fo **Turci**, da ie tozha, shlesa, pomor inu draginia. Inu da vfe konàz iemlie. (KPo 1567: LXVIb)¹⁴

Turak ie veliko shkodo storial Karfzhanftuu Smezhem inu Orushiem: Ali to ie vfe sherz proti tei shkodi, katero Papeshka drushba shnyh kriiuim Vkom dela. (JPo 1578: II, 142)

O Gofpud Bug pogledai vfai, Koku **Turik** fe slobi fdai, Tuie Ime fatreiti :/: Inu nas vfe kerzhenike, Tuie vboge slushabnike, Shiue cilu poshreiti. Aku ti bosh tu dopuftenil, Gdu te bo na femli zheftenil, Kadar vernih ne bode, Sai bosh ti le fashpotouan, Od **turka** snami framouan. (DC 1579: 166)

V nemških uvodih ali pismih pa se izjemoma pojavljajo tudi stalna opisna poimenovanja, npr. *dedni sovražnik Turek* v Dalmatinovem nemškem uvodu k Bibliji (Rajhman 1997: 139) in v uvodu v ponovno izdajo njegovih molitev, ki ga je napisal Felicijan Trubar (Rupel 1966: 391), *trinog Turek* v Bohoričevem uvodu v slovnico (Bohorič 1987: 15) ter *večni sovražnik Turek* v pismu Dalmatina in Adama Bohoriča Ludviku Württemberskemu, v katerem sta zatrdila, da

je zasluga slovenskih knjig, tiskanih v deželi vaše knežje milosti, da se je spoznanje čistega svetega evangelija z božjo milostjo posredovano, pri ubogih Slovencih tako čudovito razrastlo, razširilo, obdržalo in vzkliko celo med **večnimi sovražniki Turki** (Rajhman 1997: 293),

ter v pismu Felicijana Trubarja kranjskim odbornikom leta 1600:

Vsemogočni Bog in Oče našega Gospoda Jezusa Kristusa naj vašim milostim in gospostvom, kakor tudi vašim svojcem, podeli trajno zdravje, srečno vladanje in mogočne zmage v boju zoper **večnega sovražnika Turka**. (Rajhman 1997: 247)

Z izjemo zadnjega lahko navedenim primerom, podobno kot pri Trubarju, pripisemo propagandno vlogo.

V slovenskih tekstih najdemo v Tulščakovi molitvi biblijska izraza *Belialovi otroci* in *sovražniki tvojega svetega imena*, ki sta prevzeta iz nemške predloge.¹⁵

SVPER TVRKA.

/.../ Vftani gori, pomagai nam inu odreishi nas, sa tuoie Dobrute volo, de ta Sourashnik nishter per nas neopralui, inu de ty **Otroci Belial** nam nebodo mogli shkoditi. /.../ Dai nashi

¹⁴ Poimenovanje Turki brez vseh dodatkov najdemo tudi v Kreljevem latinskem pismu Nikolaju Gallusu leta 1565, kjer izraža ogorčenje, da se papeško preganjanje protestantov v luči turške nevarnosti ne konča: »Kolikor nam očitno grozi nevarnost od **Turkov**, toliko nas rimski Satan ne neha preganjati. Vendar Satan ni proti Satanu.« (Rajhman 1997: 40)

¹⁵ Primerjava z izvornikom, Habermannovim delom *Christliche Gebet für alle Not und Stände der ganzen Christenheit*, pokaže, da Tulščak v besedila, ki močno črpajo iz starozaveznih svetopisemskih tekstov, zlasti psalmov, ni posegal. Edina sprememba je v naslovu molitve, s katero se v izvorniku prosi za pomoč zoper vse sovražnike krščanstva (Turki v njej niso posebej omenjeni), pri Tulščaku pa je specifično namenjena prošnji za obrambo pred Turki.

Kerfzhanski Gopfozhini premagaine inu obladaine super te **Sourashnike tuoiga S. Imena**. Sakai obladaine pride is Nebes, inu fe nedobode skusi veliko mnoshizo: Ti moresh lih taku dobru pomagati skusi maihinu, kakor skusi veliku. Obtusby Roko tih **Neuernikou**,¹⁶ sturi nih fueite knizhemer /.../ (TKM 1579: 27a–27b)

Največ ekspresivnih izrazov iz običajne rabe tiste dobe pa najdemo v Dalmatinovih molitvah proti Turkom, kjer so poimenovanja kot *Turek nevernik, tvoje cerkve sovražnik, erbov sovražnik, krijžejni erbov sovražnik, zlobni sovražnik, silni tiran, grozoviti sovražnik in grozoviti krijžejni pes*.

MOLITOV SVPAR TVRKA

/.../ Satu my tudi tebe tém vezh is ferza sahvalimo, de fi ti nas lhe dofehmal pred tém **Erbovim Sovrashnikom**, taku milostivu obaroval, inu nafhi Kãrfzhanfki vojfki na pokrajini supãr njega taku gnadlivu poleg ftal /.../

Brani ti lam s'tvojo mogozho roko, letimu **filnimu Tyrannu**, inu nedopufti, de bi on tvoje vbogu Kãrfzhanftvu premogel, inu tvoje Krajleftvu letukaj na Svejti, resdjãl, inu tulikaj nedolshne Kãrfzhanfke krij prelil. Ti fi vlãj le nafh lubi Ozha, inu hozhefh tvoje Otroke s'milostjo tepfti, inu h'puffednimu fhibo v'ogin vrejzhi. Tuiftu ti tudi sturi nad letim tvoim inu nafhim **grosovitim Sovrashnikom**, sa tvojga S. Imena zhafty, inu sa nafhiga Iesufa Criftuãa volo. Obari ti nas inu vfe vboge Kãrfzhenike, katerim je on sdãj blisi, pred njegovo fylo, brani inu ohrani ti nje inu poloshi timu **grosovitimu krijshejnimu pfu**, eno rinko v'njegov nus, inu ene brusde v'njegova prekleta ufta, kakor fi sturil Sanheribu Affyrefkimu Krajlu /.../ (DM 1584: CCXXXIII–CCXXXIII).

/.../ bodi ti nafh trofht inu pomuzh v'leti veliki nuji supãr tvojga inu nafhiga **Sovrashnika Turka**, v'kateri my vfi vkup is grunta nafhiga ferza, s'pravo grevingo zhes nafhe grehe, klizhemo: Brani ti timu **krijshejnimu Erbovimu Sovrashniku** s'tvojo mozho, kateri fi je v'fvoim slobnim ferdi, nafho lubo deshelo inu vfe Kãrfzhanftvu, naprej vsel cillu resdjãti, satreti inu konzhati. Nepèrpufti ti njemu, de bi on fvoje roke v'tvoih vernih krij vmival, inu v'fvoim prevsetju inu offerti rekãl: Kej je téh Kãrfzhenikou Bug? Nesavèrsi nas v'tvoim ferdi, nepufti nas k'framoti biti pod tém **slobnim Sovrashnikom**. (DM 1584: CCXXXI–CCXXXII).

Večjo ekspresivnost v primerjavi s Trubarjem lahko opazimo tudi v litanijah v Dalmatinovi izdaji protestantske pesmarice, kjer je Dalmatin Trubarjevo prošnjo za cesarjevo zmago nad Turki zamenjal s splošno prošnjo za varstvo pred njimi in posebno prošnjo za vojake, ki se z njimi bojujejo, Trubarjev etnonim pa je razširil z zvezo *erbov sovražnik krščanskega imena*.

TRUBAR

Nashimu Ceffariu, Vyudu **Turke** inu tuie ffourashnike premagati. (TC 1574: 62)

DALMATIN

Timu **erbovemu Sovrashniku tiga Kerfzhanskiga imena timu Turku** braniti.

Nashi Voiski, katera super nega shtrita, muzh inu premagaine vofzhiti. (DC 1584: 35–36)

¹⁶ Podobno kot oznako *neverniki* v navedeni molitvi, ki je prevzeta iz nemščine, najdemo v Tulščakovem uvodu v *Krščanske lepe molitve* tudi zvezo »neverni Turki«, in sicer v primerjavi, da katoličani »pres letiga Bessednika inu Srednika hozheio vflishani biti, kakor ty **Neverni Turki**, Iudie inu Aydie«. V tem kontekstu je ne moremo označiti kot pejorativne, jo pa v pogosto rabljeni triadi »nevernikov« lahko opredelimo kot pleonastično.

Za primerjavo je bilo analiziranih tudi nekaj naključno izbranih pisem in dokumentov deželnih stanov iz druge polovice 16. stoletja s tematiko turške nevarnosti ali obrambe proti Turkom.

V pismih, ki so si jih dežele izmenjavale, da bi se obveščale o turški nevarnosti ali o obrambnih dejavnostih, večinoma najdemo – kot pri protestantih – samo izraz *Turki* (»Türggen«,¹⁷ »Turckhen«¹⁸) oziroma *turški*, predvsem v zvezi *turške novice* (»Turckhkhundtschafften«,¹⁹ »Türckhenkhundtschafften«²⁰), tudi *turški preplah* (»Türkengeschray«²¹) in *turško zbiranje* (»Turckhische Versamblung«²²). Občasno se pojavi tudi izraz *sovražnik* (»feindt«²³), le enkrat *dedni sovražnik* (»Erbfeindt«²⁴), ki kaže le na vojaško grožnjo. Podobno tudi v kranjskem splošnem deželnem pozivu za leto 1597²⁵ najdemo samo izraza *Turki* (»Turckhen«) in *sovražnik* (»feindt«).

Povsem drugačno pa je stanje v instrukciji poslancem za državni zbor iz leta 1554.²⁶ V njej je rabljen večinoma samo pridevnik *turški* – v zvezah turška stiska (»Turggensnoten«), turška naklada (»Turggen Anlag«) in *turška pomoč* (»Turggen hilfffen«), izraz *Turki* se nikoli ne rabi samostojno, rabljeni sta zvezi *sovražnik celotnega krščanstva* (»Erbueindt gemainer Crisstenheit«) in *sovražniki krščanskega imena in vere Turki* (»Erbueinde Crisstlichs Namens und glaubens den Turggen«).

Da pri instrukciji ne gre za izjemo, ampak za pravilo, potrjujejo odlomki iz poročila o stikih podobnega poslanstva s predstavniki državnih stanov na zasedanju v Regensburgu leta 1576, ki jih je v svoji doktorski disertaciji objavil Sašo Jerše (2004). V njih poleg splošnejših izrazov, kot sta *sovražnik* (»feindt«) in *dedni sovražnik* (»erbfeindt«), najdemo izraze kot *razjedajoči sovražnik* (»fressende feindt«), *najhujši tiran in bes* (»ertztyran und wüetrich, der Türckh«) in *krvoželjni dedni sovražnik* (»pluetdürsstigen erbfeindt«).

Stanje, ki se je pokazalo, prav tako potrjuje domnevo, da je bila raba izrazito slabšalnih izrazov in poimenovanj, ki so poudarjala turško sovražnost krščanstvu, vezana večinoma na besedila, namenjena »zunanjemu« naslovniku, posebej

¹⁷ Urad poverjenikov Koroške kranjskemu deželnemu glavarju. Celovec, 18. 8. 1560. AS, Stan. I, šk. 413.

¹⁸ Urad poverjenikov Kranjske uradu poverjenikov Koroške. Ljubljana, 27. 2. 1565. AS, Stan. I, šk. 414.

¹⁹ Urad poverjenikov Kranjske koroškemu deželnemu glavarju. Ljubljana, 1. 4. 1550. AS, Stan. I, šk. 413.

²⁰ Urad poverjenikov Kranjske uradoma poverjenikov Koroške in Štajerske. Celje, 15. 11. 1577. AS, Stan. I, šk. 421. Urad poverjenikov Kranjske uradu poverjenikov Koroške. Ljubljana, 28. 12. 1577. AS, Stan. I, šk. 421.

²¹ Koroški deželni stanovi kranjskemu deželnemu glavarju. Celovec, 18. 8. 1560. AS, Stan. I, šk. 413.

²² Urad poverjenikov Kranjske tržaškemu glavarju. Ljubljana, 1. 4. 1550. AS, Stan. I, šk. 413.

²³ Urad poverjenikov Kranjske tržaškemu glavarju. Ljubljana, 1. 4. 1550. AS, Stan. I, šk. 413. Urad poverjenikov Kranjske uradu poverjenikov Koroške. Ljubljana, 27. 2. 1565. AS, Stan. I, šk. 414.

²⁴ Urad poverjenikov Koroške uradu poverjenikov Kranjske. Celovec, 7. 7. 1577. AS, Stan. I, šk. 421.

²⁵ Deželni poziv za Kranjsko 1597. AS, Stan. I, šk. 442.

²⁶ Instrukcija poslancem za državni zbor za tuje dežele in kneze, 4. 1. 1554. AS, Stan. I, šk. 411.

predstavnikom državnih stanov cesarstva, in je imela predvsem propagandni namen: z njimi so želeli stanove, ki sami niso bili neposredno ogroženi, prepričati o resnosti nevarnosti in jih spomniti na potrebo po enotnem nastopu proti skupnemu sovražniku celotne krščanske vere ter tako od njih pridobiti želeno finančno pomoč bodisi – v Trubarjevem primeru – za tiskanje knjig²⁷ ali za vse dražjo obrambo meja.

4 Sklep

Analiza gradiva je pokazala, da se podobe Turkov in muslimanov nasploh v delih slovenskih protestantskih piscev pojavljajo pogosto, na izrazni ravni pa pri večini avtorjev ni dosti raznolikosti, v večini primerov se zanje uporablja poimenovanje z etnonimom *Turki*, le izjemoma dopolnjenim z ekspresivnimi ali pejorativnimi izrazi. Pri Trubarju najdemo izraze, ki poudarjajo turško nevernost in sovražnost, zlasti v posvetilih oddaljenim vladarjem, kar kaže na njihovo zavestno rabo v propagandne namene, kar se potrjuje tudi v primerjalni analizi arhivskega gradiva kranjskih deželnih stanov iz tega obdobja. Glavna izjema med slovenskimi reformatorji pri tem je Dalmatin, v čigar molitvah najdemo številna ekspresivna in pejorativna poimenovanja za Turke, primerljiva s prevladujočim stanjem v sočasnih evropskih virih.

VIRI

Arhiv Slovenije. Stan. I, šk. 411, 413, 414, 421, 442.

Adam BOHORIC, 1987: *Arcticae horulae succisvae = Zimske urice proste*. Prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič. Maribor: Obzorja.

DB 1584 = Jurij DALMATIN, 1584: *BIBLIA*. Wittenberg.

DC 1579 = Jurij DALMATIN, 1579: *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana.

DM 1584 = Jurij DALMATIN, 1584: *KARSZHANSKE LEPE MOLITVE*. Wittenberg.

Sašo JERŠE, 2004: *Odnosi med svetim rimskim cesarstvom in deželami Notranje Avstrije v letih od 1564 do 1590. Poslanstvo dežel Notranje Avstrije pri državnem zboru v Regensburgu leta 1576. Študija o diplomatski in zunanjepolitični dejavnosti dežele v šestnajstem stoletju*. Ljubljana: [S. Jerše].

KPo 1567 = Sebastijan KRELJ, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.

Martin LUTHER, 1566: *Haußpostill*. Nürnberg.

– –, 1974: *Die gantze Heilige Schrift*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

MTh 1603 = Hieronymus MEGISER, 1603: *Thesaurus Polyglottus*. Frankfurt.

Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

– –, 1997: *Pisma slovenskih protestantov = Briefe der slowenischen Protestanten*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

²⁷ V nemških predgovorih in posvetilih slovenskih protestantov, posebej tistih, ki so namenjeni tujim vladarjem, se ime Turki skoraj nikoli ne pojavi, ne da bi se z njim utemeljevala potreba po financiranju knjig (Ahačič 2007: 60).

Mirko RUPEL, 1966: *Slovenski protestantski pisci. Druga, dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

TAr 1562 = Primož TRUBAR, 1562: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*. Tübingen.

TC 1575 = Primož TRUBAR, 1575: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen.

TkM 1579 = Janž TULŠČAK, 1579: *Kerfzhanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana.

TL 1567 = Primož TRUBAR, 1567: *SVETIGA PAVLA LISTVVI*. Tübingen.

TO 1564 = Primož TRUBAR, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.

TP 1567 = Primož Trubar, *ENA DVHOVSKA PEISSEN SVBPER TVRKE*. Tübingen.

TPo 1595 = Primož TRUBAR, 1595: *HISHNA POSTILLA*. Tübingen.

TT 1557 = Primož TRUBAR, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.

TT 1577 = Primož TRUBAR, 1577: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen.

TT 1581–82 = Primož TRUBAR, 1581–82: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.

Listkovne kartoteke Sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

LITERATURA

Kozma AHAIČIČ, 2007: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem. Protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Norman DANIEL, 2009: *Islam and the West. The Making of an Image*. Oxford: Oneworld.

Mahmud Sayyid FAYYAZ, 1960: *A short history of Islam*. Karači, London, Daka: Oxford University Press.

Gerhard GIESEMANN, 1986: Der »Feind« im protestantischen Kirchenlied reformatorisches Bekenntnis bei Trubar aus der Perspektive des geistlichen Liedes. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Breda Pogorelec, Jože Koruza. Ljubljana: [Filozofska fakulteta]. (Obdobja, 6). 181–197.

John C. LAMOREAUX, 2000: Early Eastern Christian Responses to Islam. *Medieval Christian Perceptions of Islam*. Ur. John Victor Tolan. New York, London: Routledge. 3–32.

Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2008: Pridevniške tvorjenke na -ski, -ški, -čki in -cki v Trubarjevih in Dalmatinovih prevodih biblijskih besedil. *Slavia Centralis* 1/2, 53–66.

David Levering LEWIS, 2008: *God's crucible. Islam and the making of Europe, 570 to 1215*. New York, London: W. W. Norton.

Tomaž MASTNAK, 1996: *Kristjanstvo in muslimani*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Majda MERŠE, 2001: Popolni izpisi del slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja in zamisel slovarske predstavitve besedja. *450-letnica slovenske knjige in slovenski protestantizem*. Ur. Marko Kerševan. Ljubljana: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Janez ROTAR, 1988: *Trubar in Južni Slovani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Vasko SIMONITI, 1991: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica.

Jonatan VINKLER, 2009: »Criste, zaterri Turke inu papežnike!«. Podobe Turkov, turškega in muslimanskega v delih Primoža Trubarja. *Stati inu obstati: revija za vprašanja protestantizma* 9/10, 136–166.

—, 2011: *Uporniki, »hudi farji« in Hudičevi soldatje: podobe iz evropskih in »slovenskih« imaginarijev 16. stoletja*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

Lilijana ŽNIDARŠIČ GOLEC, 2001: Primož Trubar o katoliški duhovščini. *Tretji dan: verski časopis študentov in izobražencev* 30/6–7, 21–26.

THE EXPRESSIONS USED FOR TURKS AND MUSLIMS IN THE WORKS OF TRUBAR AND OTHER 16TH CENTURY SLOVENE PROTESTANT WRITERS

Images of Turks or Muslims in general can often be found in the works of the 16th Century Slovene Protestant writers. Traditionally, phrases such as *the hereditary enemy of Christianity* or *the enemy of our faith* were used in various sources, however, the Slovene Protestants predominantly used the ethnonym *Turks* in various meanings – denoting either the ethnic Turks, Muslims in general or even Turkish Christian subjects; the adjective and adverb *Turkish* were also used in the sense ‘heretical’ or ‘infidel’. *Turks* were used especially in texts intended for the audience well acquainted with danger the Turks posed to the Slovene lands. When writing to foreign princes (e.g. the Margrave of Brandenburg or the duke of Bavaria), Trubar and others used descriptive phrases emphasizing their status as infidels or their hostility towards Christians (*dedni sovrag krščanstva* ‘the hereditary enemy of the Christianity’, *poglavitni sovražnik krščanskega imena* ‘the main enemy of the Christian name’ etc.) for soliciting financial aid. While such distinction is corroborated with the results of the analysis of selected contemporary archive documents of the *Landstände* in Carniola, similar expressions can also be found in texts intended for the noblemen in Slovene lands, e.g. in a preface to Dalmatin’s Bible (*dedni sovražnik Turek* ‘the hereditary enemy Turk’) and in a letter written by Trubar’s son Felicijan Trubar to Carniolan dignitaries (*večni sovražnik Turek* ‘the eternal enemy Turk’). In general, other authors, such as Sebastijan Krelj and Jurij Juričič, also predominantly used the ethnonim Turk(s) without expressive or pejorative expressions. The main exception to this general rule are prayers against Turks written by Jurij Dalmatin, in which numerous expressive or pejorative expressions, such as *krijžejni erbov sovražnik* ‘bloodthirsty hereditary enemy’, *silni tiran* ‘mighty tyrant’, *grozoviti krijžejni pes* ‘horrendous bloodthirsty dog’ etc. were used. In addition, in Janž Tulščak’s prayers biblical expressions *Belialovi otroci* ‘children of Belial’) and *sovražniki tvojega svetega imena* ‘enemies of Thy holy name’ were used but the comparison with the German original shows that Tulščak merely translated Habermann’s designations.